

MÜSLİM'İN SAHİHİNE YAPILAN EN ESKİ TENKİD: EBU'L-FADL EL-HEREVÎ'NİN İLELU'L-AHÂDİS FÎ KİTÂBİ'S-SAHİH Lİ-MÜSLİM ADLI ESERİNİN TAKDİM VE TERCÜMESİ

Yavuz KÖKTAŞ*

ÖZET

İlelu'l-ahâdis Kitâbi's-Sahih li-Müslim, Müslim'deki illetleri tespit etmeye yönelik en eski eserdir. Ebu'l-Fadl bu eserde 36 hadisin illetli olduğunu tespit etmiştir. Bu bakımdan eser önemlidir. Bu çalışmada biz eseri tanıtmayı ve tercüme etmeyi amaçladık.

Anahtar Kelimeler: 1. İlelu'l-ahâdis, 2. Müslim, 3. Hadis, 4. İlet

ABSTRACT

THE PRIMEVAL CRITICISM CONCERNED MUSLIM: THE INTRODUCING AND TRANSLATING OF NAMED WORK "İLELU'L-AHÂDIS KİTÂBİ'S-SAHİH Lİ-MÜSLİM" RELATING TO EBU'L-FADL EL-HEREVİ.

İlelu'l-ahâdis Kitâbi's-Sahih li-Müslim is the primeval work concerned to determinating the chronic diseases (ilel) of Muslim. Ebu'l-Fadl has determinated to be diseased related thirtysix hadiths in this work. In this respect the work is fairly important. In this study we aimed to introducing and to translating the said work.

Anahtar Kelimeler: 1. İlelu'l-ahâdis, 2. Muslim, 3. Hadith, 4. Chronic Disease

Giriş

Hadislerin sahîh oluşunu zedeleyen en önemli ve hassas unsurun illet olduğu bilinmektedir. Bu nedenle hadis rivâyet işinin tâ başından beri bu konuda derinleşmiş hadisçiler illet konusuna gereken önemi vermişlerdir. İşte bu çalışmada Müslim'in *Sahih*'indeki illetleri tespit etmeye çalışan en eski müellif Ebu'l-Fadl el-Herevî'nin *İlelu'l-ahâdis fi's-Sahih li-Müslim* adlı kitabı üzerinde durulacak ve tercümesi takdim edilecektir. Buna geçmeden önce illetin tanımı, illetle ilgili ilk eserler, Ebu'l-Fadl'ın hayatı ve eserleri, illetlere dair eserinin literatür içindeki yeri, kaynakları ve etkisi incelenecektir.

İletin tanımı ve çeşitleri

Hadis usûlünde illet, dış görünüşü itibariyle sıhhatine zarar verebilecek herhangi bir kusur taşımayan hadisin, gerçekte sıhhatine

---

* Doç. Dr., KTÜ Rize İlahiyat Fakültesi Hadis Öğretim Üyesi. yavuzkotas@hotmail.com

zarar verecek gizli bir kusurunun bulunması anlamına gelmektedir.¹ Hadis görünüşte sahih olduğu için onun illetli olduğunu söyleyebilmek bir muhaddis için en zor iştir. Zira genelde sika ravilerin naklettikleri hadiste illetin vuku bulduğu ifade edilmektedir.² Bundan dolayıdır ki, çok az hadisçi illet bahsindeki bilgisiyle meşhur olmuştur.

Hadislerde illet sened ve metinde olmak üzere çeşitli şekillerde vuku bulabilmektedir. Ancak illet tespitiyle ilgili eserlere baktığımızda ağırlıklı olarak seneddeki illetlerin üzerinde durulduğu belirtilmemiştir. Hem sened hem de metindeki illetleri şu şekilde belirlemek mümkündür:

- a. Mevkûf haberi ref'; merfû' haberi vakfetmek
- b. Mürsel haberi vasletmek; mevsul haberi mürsel kılmak
- c. Hadislerde tashîf ve tahrifte bulunmak
- d. Ravi isimlerini ve metindeki kelimeleri kalbetmek
- e. Sened ve metinde olmayan bir sözü oraya dahil etmek
- f. Bir metni başka bir metin içine yerleştirmek
- g. Zayıf bir raviyi sika bir raviyle yer değiştirmek
- h. Ravinin hadis aldığı düşünülen kimseden aslında hadis almamış olması
- i. Ravilerin hadis medârı olan raviden nakilde ihtilaf etmeleri
- k. Sikanın teferrüd etmesi ve mütabii olmaması
- l. Muhtelit olan raviden ihtilatından önce mi sonra mı hadis alındığının ayırtedilememesi
- m. Tabiunun sahabî; sahabînin tabiun olarak telakki edilmesi
- n. Ravinin hocasından hadis almış olması, ancak muayyen bazı hadisleri almaması
- o. Ravinin, hadisi bilinen tariki dışında naklederek hataya düşmesi
- p. Manayla rivayet sebebiyle bir hadisin Kur'an'a veya başka bir hadise muarız olması³

¹ İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, (thk. Aîşe Abdurrahman), Kahire, ts. s. 259; Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, (thk. Ahmed Ömer Haşim), Beyrut, 1993, I, 216; Talat Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992, s. 285.

² Bkz. Hâkim en-Neysabûrî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, Beyrut, 1997, s. 112.

³ Bkz. Hâkim en-Neysabûrî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, s. 113-118; İbrahim b. es-Siddik, *İlmu ileli'l-hadis*, s. 66; Abdullah b. Muhammed b. Hasan Demku, *Merviyâtü'l-İmam ez-Zühri el-Muallal fi Kitâbi'l-ilel li'd-Dârekutni*, Riyad, 199, I, 93-97; Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâisu'l-hadis şerhu İhtisâri ulûmi'l-hadis*, Kahire, 1979, s. 55-59; İzmirli İsmail Hakkı, *Hadis Tarihi*, (neşr. İbrahim Hatiboğlu), İs-

Bunların bazılarının Ebu'l-Fadl el-Herevî'nin eserinde de görüldüğü belirtilmelidir.

İlelu'l-hadis literatürü

İletin kapsamı çok geniş olup ravilerin cerh ve ta'dili de illetin kapsamı içerisinde değerlendirilmiştir. Bunu dikkate aldığımızda konuyla ilgili pek çok eserin yazıldığı malumdur. Ancak burada sayılarının hayli fazla oluşlarından dolayı ravilerin cerh ve ta'diliyle ilgili eserler üzerinde durulmayacaktır. Burada sadece Ebu'l-Fadl el-Herevî'den önceki ilelu'l-hadis literatürü kaydedilecektir.

Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a. Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/707), *el-İlel*⁴
- b. Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/814), *Kitâbu'ilel*⁵
- c. *İlelu'l-hadis İbn Uyeyne* (198/814)⁶
- d. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847), *el-İlelu'l-menkûle Yahyâ b. Maîn*⁷
- e. Ali b. el-Medîni (ö. 234/848), *Kitâbu'l-ilel*⁸
- f. Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed el-Esrem (ö. 260/874), *Kitâbu'l-ilel*⁹
- g. Buharî (ö. 256/870), *Kitâbu'l-ilel*¹⁰
- h. Müslim (ö. 261/875), *Kitâbu'l-ilel*¹¹
- i. Muhammed b. Yahya ez-Zühli (ö. 258/872), *İlelu hadîsi'z-Zühri*¹²
- k. Tirmizî (ö. 287/900), *Kitâbu'l-ileli'l-kebir*¹³
- l. İbrahim b. Ebi Tâlib Ebû İshâk en-Neysabûri (ö. 295/908), *Kitâbu'l-ilel*¹⁴
- m. Ebû Zekeriyâ Yahya b. Abdurrahman es-Sâci (ö. 307/919), *İlelu'l-hadis*¹⁵

tanbul, 2002, s. 152-159; Abdulcabbar Said, "Menheciyyetu't-teâmul ma'a's-sünneti'n-nebeviyye", *İslamiyyetu'l-ma'rife* (2002) V: 18, s. 73-75.

⁴ Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara, 1996, s. 160.

⁵ Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 160.

⁶ İbrahim b. es-Sıddîk, *İlmu ileli'l-hadis*, Fas, 1995, s. 81.

⁷ Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, s. 160.

⁸ 1980 yılında Abdulmu'ti Emin Kal'aci tahkikiyle Beyrut'ta tek cilt halinde basılmıştır.

⁹ Kettanî, *er-Risâletu'l-müstatreffe*, İstanbul, 1986, s. 147.

¹⁰ Kettanî, *er-Risâletu'l-müstatreffe*, s. 147.

¹¹ Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, Beyrut, ts. II, 1160; Kettanî, *er-Risâletu'l-müstatreffe*, s. 147.

¹² İbrahim b. es-Sıddîk, *İlmu ileli'l-hadis*, s. 81.

¹³ 1989 yılında Ebu Talib el-Kadı tahkikiyle Beyrut'ta tek cilt halinde basılmıştır. Tirmizî'nin bir de *el-İlelu's-sağîri* vardır ki, *Sünen*'inin sonundadır.

¹⁴ Zehebi, *Tezkiretu'l-huffâz*, Beyrut, ts. II, 638.

n. Ebû Bekir el-Hallâl Ahmed b. Muhammed el-Bağdadî (ö. 311/923), *Kitâbu'l-îlel*¹⁶

o. Ebu'l-Fadl el-Herevî (ö. 317/929), *İlelu'l-ahâdis fi's-Sahîh li-Müslim*¹⁷

Bu eserler içinde bize ulaşması itibariyle *ilk olarak bir hadîs kitabını esas alıp* illetlerini tespit etmeye çalışanın Ebu'l-Fadl el-Herevî olduğu görülmektedir. Şimdi bu alimi ve eserini tanımaya çalışalım.

Ebu'l-Fadl el-Herevî'nin hayatı ve eserleri

Ebu'l-Fadl el-Herevî'nin tam adı Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ebi'l-Hüseyn b. Ahmed b. Muhammed b. Ammâr b. Muhammed b. Hâzîm b. el-Muallâ b. el-Cârûd el-Cârûdî el-Herevî eş-Şehîd'dir. Zehebî onu, "imam, hâfız, münekkid ve mücevvid (işini iyi yapan) biri" olarak nitelmiştir.¹⁸

Hocaları arasında şu isimlerin adı geçmektedir: Ahmed b. Necde b. el-Uryân, Hüseyn b. İdrîs, Muâz b. el-Müsennâ, Ahmed b. İbrahim b. Milhân, Muhammed b. Abdullah b. İbrahim el-Ensarî ve bunların Horasan ve Irak'taki akranları. Ebu'l-Fadl el-Herevî'nin karşılaştığı ilk hocası Osman b. Saîd ad-Dârimî (ö. 233/847)'dir. Aynı zamanda dedesi Ebû Saîd Yahya b. Mansûr el-Herevî'den de hadîs almıştır.¹⁹

Öğrencileri arasında ise şu isimler bulunmaktadır: Ebû Ali el-Hâfız, Ebu'l-Hüseyn el-Haccâcî, Abdullah b. Sa'd, Muhammed b. Ahmed b. Hammâd el-Kûfî, Ebu'l-Hüseyn el-Muzaffer ve diğerleri.²⁰

Zehebî (ö. 748/1347), Ebu'l-Fadl'ın Taberanî (ö. 360/971) ve İbn Adıyy (ö. 365/976)'in akranından olduğunu belirtirken²¹ Safedî (ö. 764/1363), "hadîslerin illetlerini bilen büyük bir imam" diyerek onu övmüştür.²² Ebu'l-Fadl el-Herevî, h. 327 yılında vefat etmiştir. Zehebî, vefat ettiğinde onun elli yaşlarında olduğunu belirtir.²³ Onun bu şekilde övülmesine rağmen çok fazla meşhur olduğu söylenemez. Erken yaşta vefat etmesi ve fazla eser telif etmemesi muhtemelen onun şöhretini engellemiştir.

Eserlerine gelince bunların en önemlisi Müslim'deki hadîslerin illetlerine dair olan eseridir. Bundan başka şunları sıralayabiliriz:

¹⁵ Kettanî, *er-Risâletu'l-müstatreffe*, s. 148.

¹⁶ Kettanî, *er-Risâletu'l-müstatreffe*, s. 148.

¹⁷ 1991 yılında Ali b. Hasan b. Ali b. Abdulhamid el-Halebî tahkikiyle Riyad'da tek cilt halinde basılmıştır.

¹⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, (thk. Şuayb el-Arnâvud), Beyrut, 1990, XIV, 539.

¹⁹ Zehebî, *Siyer*, XIV, 539-540.

²⁰ Zehebî, *Siyer*, XIV, 539.

²¹ Zehebî, *Siyer*, XIV, 539.

²² Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, (ed. Hellmut Ritter), Wesbaden, 1962, II, 37.

²³ Zehebî, *Siyer*, XIV, 539.

a. *el-Mustahrec ala Sahîhi Müslim*²⁴

b. *el-Erbeüne hadîsen*²⁵

Şimdi Ebu'l-Fadl'ın Müslim'deki illetlere dair olan eserini daha yakından tanıyalım.

İlelu'l-ahâdis fi Kitâbi's-Sahîh li-Müslim adlı eserin önemi ve mahiyeti

Ebu'l-Fadl *İlelu'l-ahâdis fi Kitâbi's-Sahîh li-Müslim* adlı eseriyle hadislerin illetleri konusunda ne kadar derinleştiğini ortaya koymuştur. Zira esere baktığımızda hadislerin tariklerine muttali olduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında ravilerin cerh ve ta'dil bilgisine de muttali'dir. Bizzat kendisi cerh ve ta'dilde bulunduğu gibi hocaları vasıtasıyla önemli münekkid alimlerden cerh ve ta'dil bilgisi nakletmektedir. Bunlar aşağıda görülecektir.

Bu eserin en önemli özelliği Müslim'e yönelik tenkidlerin en eskisi olmasıdır. Müslim'in *Sahîh*'ine yönelik tenkidlerin en meşhurlarının Ebû Mes'ud ed-Dimeşki ve Dârekutni'nin tenkidleri olduğu bilinmektedir. Ancak bunlardan önce Ebu'l-Fadl'ın tenkidleri gelmektedir. Ancak daha önce söylediğimiz gibi bu eser pek meşhur olmamıştır. Hatta literatür incelemelerine dair çalışmalarda da bu eserin ve müellifinin izine rastlanmamaktadır. Bu yüzden olacak ki, ne Katib Çelebi'nin *Keşfu'z-zunûn*'unda ne GAL ne GAS ne Kettani'nin *Risâle*'sinde ne Zirikli'nin *A'lâm*'ın da ne de günümüzün aktüel çalışmalarında adından bahsedilmiştir.

Bu eserin dikkat çeken bir yönü de müellifin ele aldığı üç hadîsin bugün elimizde bulunan Müslim'de bulunmamasıdır. Bu hadisler 27, 29 ve 32 numaralı hadislerdir. Bu durum -kısmen de olsa- Müslim nüshalarının farklılık arzemesi açısından önem taşımaktadır.

Ebu'l-Fadl'ın mezkûr eserinin kaynakları ve etkilerine geçmeden önce kısaca metoduna değinmek gerekir. Ebu'l-Fadl, önce Müslim'de geçen hadîsi senediyle birlikte nakleder. Sened Müslim'in hocasından itibaren bütün ravileri ihtiva etmez. Genellikle problemlilerden itibaren senedi kaydeder. Hadîs metninin ise baş tarafını kaydeder. Bu durum onun seneddeki illetlere ağırlık verdiğini göstermektedir. Hadîs kısa ise onu olduğu gibi aktarır. Ardından Ebu'l-Fadl, hadîste ki illeti belirlemeye çalışır. Çoğu kere kısa bazen biraz uzun açıklamalarda bulunur. Ebu'l-Fadl, hadîsi kaydederken onu vicâde yoluyla elde ettiğini gösteren siğayı (veceddü fihi) kullanır. Sadece üçüncü

²⁴ Zehebî, *Siyer*, XIV, 540; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, II, 37.

²⁵ Ebu Saïd es-Sem'ânî'nin *Kitâbu't-tahbîr* adlı eserinden naklen Ali b. Hasan b. Ali el-Eserî, "Mukaddime" (Ebu'l-Fadl'ın *İlelu'l-ahâdis* adlı eserinin girişi), s. 21.

hadisi vicâde yoluyla aldığı kuralını ihlal etmeksizin “revâ min hadîsi...” şeklinde nakletmiştir.²⁶

Kaynakları:

Ebu'l-Fadl el-Herevî, hadislerin illetlerini tespit ederken bazı ravileri hem bizzat kendisi cerhetmiş hem de hocaları vasıtayla münekkid alimlerin sözlerine dayanarak tenkid etmiştir. Kendisinin ravi cerhinde bulunması hasebiyle aslında Ebu'l-Fadl el-Herevî tenkid faaliyetlerine kaynaklık da etmiştir. Bu haliyle Ebu'l-Fadl hem kaynak kullanmış hem de kendinden sonrakiler için kaynak olmuştur. Burada bizzat kendisinin cerhettiği ravilerin ve referans gösterdiği münekkid alimlerin isimlerini şu şekilde tespit etmek mümkündür:

a. *Kendisinin cerhettiği raviler*

Sueyr b. el-Hıms (ö. ?)²⁷

Abdullah b. Lehî'a (ö. 174/792)²⁸

Zâide b. Kudâme (ö. 161/778)²⁹

İbn Ebi Leylâ (ö. 182/798)³⁰

Amr b. Dinâr (ö. 126/744)³¹

Abdullah b. Saîd (ö. ?)³²

Abdullah b. Âmir (ö. 150/767)³³

Süleyman b. Mihrân el-A'meş (ö. 147/764)³⁴

b. *Referans gösterdiği münekkid alimler*

İbn Numeyr (ö. 299/911)³⁵

Osman b. Ebi Şeybe (ö. 239/853)³⁶

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)³⁷

Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/814)³⁸

Ali b. el-Medîni (ö. 234/848)³⁹

²⁶ Bkz. Ebu'l-Fadl el-Herevî, *İlelu'l-ahâdis* s. 45.

²⁷ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 44.

²⁸ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 54.

²⁹ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 64.

³⁰ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 66.

³¹ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 106.

³² Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 118.

³³ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 129.

³⁴ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 137.

³⁵ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 72.

³⁶ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 72.

³⁷ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 81, 83, 125.

³⁸ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 83, 90, 118.

Muhammed b. Osman (ö. 224/839)⁴⁰

Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847)⁴¹

Ahmed b. Sâlih (ö. 248/862)⁴²

Ebû Abdullah es-Sükkerî (ö. ?)⁴³

Musa b. Hârûn (ö. 224/839)⁴⁴

Görüldüğü gibi Ebu'l-Fadl el-Herevî ravi tenkidinde en fazla Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın görüşlerine dayanmıştır.

Etkileri:

Ebu'l-Fadl'ın eserinin çok fazla meşhur olmadığını söylemiştik. Ancak yine de daha sonra te'lif edilen eserlerde ondan yapılan alıntılara rastlamaktayız. Bu durum, onun eserinin dikkate alındığını göstermesi açısından önemlidir. Şimdi onun kendinden sonrakileri nasıl etkilediğini -muhakkıkın tespitlerinden de yararlanarak- görelim.

a. Ebu'l-Fadl'ın Sueyr b. el-Hıms ile ilgili tenkidleri Zehebi ve İbn Hacer tarafından isim tasrih edilerek nakledilmiştir.⁴⁵

b. Ebu'l-Fadl'ın üçüncü ve otuz beşinci hadîs ile ilgili tenkidi İbn Receb tarafından *Câmiu'l-Ulûm* adlı eserinde olduğu gibi nakledilmiştir.⁴⁶

c. Ebu'l-Fadl'ın beşinci hadîs ile ilgili tenkidini İbn Hacer *Telhîsu'l-habîr* adlı eserinde nakletmiştir.⁴⁷

d. Ebu'l-Fadl'ın altıncı hadîs ile ilgili tenkidini Nevevî *el-Minhâc* adlı Müslim şerhinde nakletmiş ve eleştirmiştir.⁴⁸

e. Ebu'l-Fadl'ın yirmi dokuzuncu hadîs ile ilgili tenkidini Beyhakî *Şuabu'l-imân*'da isim tasrih etmeden nakletmiştir. Bu hadîsle ilgili tenkide aynı zamanda İbn Receb *Şerhu İleli't-Tirmizî* adlı eserinde yer vermiştir.⁴⁹

³⁹ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 87.

⁴⁰ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 87.

⁴¹ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 90.

⁴² Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 10.

⁴³ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 115.

⁴⁴ Ebu'l-Fadl, *İlelu'l-ahâdis*, s. 127.

⁴⁵ Zehebi, *Mizânü'l-i'tidâl*, (thk. Adil Ahmer Abdulmevcud, v.dğr.), Beyrut, 1996, III, 239; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, thk. Adil Mürşid, vd. Beyrut, 1996, II, 53.

⁴⁶ İbn Receb, *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, (thk. Şuayb el-Arnâvud), Beyrut, 1993, II, 6, 284.

⁴⁷ İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr fi tahriri ahâdisi'r-Râfîi'l-kebir*, Medine, 1384, I, 95.

⁴⁸ Nevevî, *el-Minhâc*, (thk. Halil Me'mun Şiha), Beyrut, 1996,

⁴⁹ Beyhakî, *Şuabu'l-imân*, (thk. M. Es-Said b. Besyuni Zağlul), Beyrut, 1990, VII, 188; İbn Receb *Şerhu İleli't-Tirmizî*, (thk. Nurettin İtr), Dimeşk, 1978, II, 769.

f. Ebu'l-Fadl'ın Müemmil b. İsmail ile ilgili tenkidini İbn Hacer "ve başkası" diyerek isim vermeden nakletmiştir.⁵⁰

g. Ebu'l-Fadl'ın Irâk b. Mâlik ile ilgili hocasından naklettiği tenkidi İbn Hacer Ebu'l-Fadl'dan değil, doğrudan hocasından nakletmiştir.⁵¹

İLELU'L-AHÂDİS Fİ KİTÂBİ'S-SAHİH Lİ-MÜSLİM

ADLI ESERİN TERCÜMESİ*

Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla

Rabb'im kolaylaştır, yardım eyle ve tamamlamayı nasip et!

Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Nasr el-Humeydî el-Endelusî (ö. 488/1095) şöyle dedi: Bağdat'ta bazı kardeşlerimiz Ebû Saîd Yahya b. Ebi Nasr el-Herevî'nin torunu Ebu'l-Fadl Muhammed b. Ebi'l-Hüseyn İbnu'l-Ammâr eş-Şehîd'in (illetlerle ilgili Y.K) bir cüz'ünü benden talep ettiler. Ebu'l-Fadl el-Herevî şöyle dedi:

1.

Müslim'in *Sahih* olarak adlandırdığı kitapta Ebû Ğassân el-Mismeî → Muâz b. Hişâm → Hişâm ed-Destuvâi → Yahya b. Ebi Kesîr → Ebû Kılâbe → Sâbit b. ed-Dahhâk tarikiyle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu tespit ettim:

"Kişinin, sahip olmadığı bir şey hakkında adakta bulunması muteber değildir. Mü'mine lanet etmek onu öldürmek gibidir. Herhangi bir şeyle kendini öldüren kimse kıyamet günü o şeyle azap olunur".⁵²

Ebû Ğassân el-Mismeî (ö. 230/845), Muâz b. Hişâm (ö. 200/816) ve Hişâm ed-Destuvâi (ö. 152/769)'den nakleden diğer ravilerin rivâyet etmedikleri bir sözü bu hadise ziyâde yapmıştır. Bu söz şöyledir:

"Her kim malını çok göstermek için yalan yere bir şey iddia ederse, Allah onun malını daha ziyade azaltmaktan başka bir şey yapmaz. Her kim yalan bir şeye sabren⁵³ yemin ederse o da böyledir."⁵⁴

Bu sözü ondan başkasının naklettiğini bilmiyorum. Aynı zamanda bu hadîsi Yahya b. Ebi Kesîr'den (ö. 129/747) Hişâm'ın dı-

⁵⁰ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IV, 193.

⁵¹ İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, III, 89.

* Dipnotlarda muhakkikin tespitlerini kaynaklarıyla karşılaştırdıktan sonra özet halinde sunup tercüme ettiğimizi belirtmeliyiz.

⁵² Müslim, İmân, 105.

⁵³ Sabren yemin, yemin edenin hâkim huzurunda vermeye mecbur olduğu yemindir. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, (thk. Halil Me'mun Şiha), Beyrut, 1996, II, 305.

⁵⁴ Müslim, İmân, 176.

şında bir grup ravi de nakletmiş, fakat bu ziyadeyi zikretmemişlerdir. Bize göre Sâbit b. ed-Dahhâk⁵⁵ hadîsindeki bu ziyâde mahfûz değildir. Büyük ihtimalle hata Ebû Ğassân el-Mismeî'den kaynaklanmıştır.⁵⁶

2.

Müslim'in *Sahîh*'inde Yusuf b. Ya'kub es-Saffâr → Ali b. Assâm → Sueyr b. el-Hıms → Muğire b. Miksem → İbrahim en-Nehâî → Alkame b. Kays → İbn Mes'ud tarikiyle nakledilen, Hz. Peygamber'in vesvese hakkındaki hadîsini⁵⁷ tespit ettim.

Bize göre bu hadîs sahîh değildir. Çünkü Cerîr b. Abdulhamîd (ö. 188/803) ve Süleyman b. Tarhân et-Teymî (ö. 143/760), bu hadîsi Muğire (ö. 136/750) → İbrahim (ö. 95/713) tarikiyle nakletmiş, ancak ne Alkame (ö. 62/682)'yi ne de İbn Mes'ud (ö. 32/652)'u zikretmiştir. Sueyr, kendisiyle ihticac edilen biri değildir. Zira o, az hadîs rivayet etmekle birlikte naklettiği bir çok hadîste de hata yapmıştır.⁵⁸

⁵⁵ Sâbit b. ed-Dahhâk, Ensâr'dan olup Bey'atu'r-rıdvân'da Hz. Peygamber'e bey'at etmiştir. İbn Zübeyr fitnesinde ise vefat etmiştir. Bkz. İbn Abdülber, *el-İstiâb fi ma'rifeti'l-ashâb*, Beyrut, 1992, I, 205; İbnü'l-Esir, *Üsdu'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, Beyrut, 1989, I, 271.

⁵⁶ İbn Mende, bahse konu hadîsi naklettikten sonra şöyle demiştir: "Bu hadîsi Hişâm ed-Destuvâî'den Muâviye b. Sellâm ve başkaları nakletmiş, ancak Ebu Ğassân'ın zikrettiği ziyâdeyi rivayet etmemişlerdir." Bkz. *Kitâbu'l-imân*, (thk. Ali b. Muhammed el-Fakihi), Beyrut, 1987, II, 657. Mesela Muâviye b. Sellâm'ın rivâyeti için bkz. Buharî, Meğâzî, 36; Müslim, İmân, 176; Ebu Davûd, Eymân, 8. Hadise ziyâde yaptığı söylenen Ebu Ğassân'ın adı Mâlik b. Abdulvâhid olup İbn Kâni' onu hakkında "sikadır, sebtir" derken (bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, thk. Adil Mürşid, vd. Beyrut, 1996, IV, 14) İbn Hibbân da onu sikalar arasında zikretmiş ancak hakkında "yuğribu (teferrüd eder)" ifadesini kullanmıştır. (Bkz. *Kitâbu's-sikât*, Haydarabad, 1983, IX, 164)

⁵⁷ Hadîsin metni şöyledir: "Resûlullah'a 'vesvesenin ne olduğu' soruldu. Cevaben 'o, sırf imândır' buyurdular". Bkz. Müslim, İmân, 211.

⁵⁸ Mizzî, bahse konu hadîsle ilgili olarak şöyle der: "Müslim, onu Yusuf b. Ya'kub'dan nakletti. Hadîsin destekleyici olması hasebiyle Müslim'le aynı görüşteyiz. Müslim'de ne Sueyr'in ne Ali b. Assâm'ın ne de Yusuf b. Ya'kub'un bundan başka hadîsi vardır". Bkz. *Tehzibu'l-kemâl*, (thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), Beyrut, 1992, XI, 132. Ebu Ya'lâ el-Halîlî, Ebu Avâne'nin bu hadîsi Muğire → İbrahim → İbn Mes'ud tarikiyle mürsel olarak naklettiğini belirttikten sonra şunları ifade etmiştir: "Abdullah b. Muhammed el-Kâdî, bana şöyle dedi: Müslim'e hayret ediyorum! Bu hadîsi Muhammed b. Abdulvahhâb'dan nakledip Sahîh'e nasıl almıştır?! O, illetlidir ve ferddir". Bkz. *el-İrşâd fi ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, (thk. Amir Ahmed Haydar), Beyrut, 1993, s. 298. İbn Hacer de ravi Sueyr hakkında münekkidler olumlu ifadelerini naklettikten sonra "onun merfu olarak naklettiği hadîsleri başkalarının mürsel olarak naklettiğini" vurgulamıştır. Bkz. *Tehzibu't-Tehzib*, II, 53.

3.

Müslim, Ebân b. Yezîd el-Attâr → Yahyâ b. Ebi Kesîr → Zeyd b. Sellâm → Ebû Sellâm → Ebû Mâlik el-Eş'arî tarikiyle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir:

“Temizlik imanın yarısıdır...”⁵⁹

Hadisin devamı da vardır.⁶⁰ Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bu hadisin isnadında Ebû Sellâm (ö. ?) ile Ebû Mâlik arasında Abdurrahman b. Ğanem (ö. 78/698) vardır. Bu şekliyle hadisi Muâviye b. Sellâm (ö. 164/782), kardeşi Zeyd b. Sellâm (ö. ?)'dan rivayet etmiştir. Muâviye bize göre kardeşi Zeyd'in hadisini Yahya b. Ebi Kesîr'den daha iyi bilir.⁶¹

4.

Müslim'de İkrime b. Ammâr → Yahya b. Ebi Kesîr → Ebû Seleme İbn Abdurrahman → Sâlim mevlâ el-Mehrî⁶² → Aişe tarikiyle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu tespit ettim:

“Ateşte yanan topukların vay haline!”⁶³

⁵⁹ Müslim, Tahâre, 1. Ayrıca bkz. Tirmizî, Da'avât, 86. Tirmizî, hadise “sahih” hükmünü vermiştir.

⁶⁰ Devamı şöyledir: “Elhamdulillah mizanı doldurur. Sübhanellah ve elhamdulillah göklerle yer arasını doldurur. Namaz bur nurdur. Sadaka bir burhandır. Sabır bir ziyadır. Kur'an da senin ya lehine ya da aleyhine bir hüccettir. Bütün insanlar sabahleyin kalkarlar, kimisi nefsinin satar, kimisi de onu ya azad eder yahut da helak”.

⁶¹ Dârekutnî bu senedle ilgili olarak şöyle der: “Yahyâ b. Ebi Kesîr'e Muâviye b. Sellâm muhalefet etmiştir. Muâviye, onu kardeşi Zeyd'den Abdurrahman b. Ğanem tarikiyle nakletmiştir”. Bkz. *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, (thk. Ebu Abdurrahman Mukbil b. Hadî el-Vadii), Beyrut, 1985, s. 160. İbnu'l-Kattân şöyle der: “Onun Müslim'de olmasıyla yetin! Ona itiraz etme! Dârekutnî ve başkaları Ebu Sellâm ile Ebu mâlik arasında inkıta' olduğunu söyledi”. Bkz. *Kitâbu beyâni'l-vehem ve'l-ihâm*, (thk. Hüseyin Ayit Said), Riyad, 1998, II, 377. İbn Receb el-Hanbelî şöyle der: “Yahya b. Ebi Kesîr'in Zeyd b. Sellâm'dan hadis alıp almadığında ihtilaf vardır. Yahya b. Maîn almadığını; Ahmed b. Hanbel ise aldığını söylemiştir. Bu rivayette Yahya, Zeyd'den hadis aldığını tasrih etmiştir. Bazı muhaddisler ise ‘Muâviye kardeşi Zeyd'in hadisini Yahya'dan daha iyi bilir’ diyerek Muâviye b. Sellâm rivâyetini tercih etmiştir”. Bkz. *Câmiu'l-ülûm ve'l-hikem*, (thk. Şuayb el-Arnâvud), Beyrut, 1993, II, 5-6. Nevevî ve İbn Hacer, Müslim'in naklettiği hadiste bir problemin olmadığını, onun muteber olduğunu söylemişlerdir. Bkz. Nevevî, *el-Minhâc*, III, 96; İbn Hacer, *en-Nuketu'z-zarâf ale'l-etrâf*, [Mizzî'nin *Tuhfetu'l-esrâfı* ile birlikte], (thk. Zuheyr eş-Şaviş), Beyrut, 1983, IX, 282.

⁶² Sâlim, çeşitli sıfatlarla rivâyetlerde geçer. Nevevî'ye göre Sâlim, Sâlim mevlâ el-Mehrî, Sâlim mevlâ Şeddâd b. el-Hâd ve Sâlim mevlâ Malik b. Evs şeklinde kaydedilir ki, hepsi aynı şahıstır. Sâlim, Ebu Hâtim'e göre hayırlı mü'minlerdendir. Atâ b. Sâib ise onun kendisinden daha güvenilir olduğunu söylemiştir. Bkz. *el-Minhâc*, IV, 123.

⁶³ Müslim, Tahâre, 25.

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bu hadiste İkrime b. Ammâr (ö. 159/776), Yahya b. Ebi Kesir'in ashabına muhalefet etmiştir. Hadîsi, Ali b. el-Mübârek (ö. ?), Harb b. Şeddâd (ö. 161/778) ve Evzâi (ö. 158/775), Yahya b. Ebi Kesir'den (Ebû Seleme'yi zikretmeksizinY:K) "bize Sâlim tahdîs etti" diyerek nakletmiştir. Bu hadîs İkrime'den ayrıca "bana Ebû Sâlim tahdîs etti" şeklinde nakledilmiştir. Bu mahfûz değildir. Bize göre Yahya b. Ebi Kesir hadisinde Ebû Seleme (ö. 94/714)'nin zikredilmesi de mahfûz değildir. Hadîs, Yahya b. Ebi Kesir rivayetinin dışında Sâlim zikredilmeksizin Ebû Seleme yoluyla Hz. Aîşe'den nakledilmiştir.⁶⁴

5.

Müslim'de Hasan b. Muhammed b. A'yan → Ma'kil b. Ubeydullah el-Cezerî → Ebu'z-Zübeyr → Câbir tarikiyle Ömer b. el-Hattâb'ın şöyle dediğini tespit ettim:

"Resûlullah, abdest alan bir adam gördü. Ayağının üzerinde (yıkandıktan) tırnak kadar bir yer bırakmıştı..."⁶⁵

Bu hadîs, sadece Abdullah b. Lehî'a → Ebu'z-Zübeyr Muhammed b. Müslim (ö. 126/744) tarikinden bu lafızla bilinir. Abdullah b. Lehî'a ise kendisiyle ihticac edilmeyen birisidir.⁶⁶ Bu, bana göre hatadır. Çünkü A'meş, onu Ebû Süfyân → Câbir tarikiyle Hz. Ömer'in sözü olarak nakletmiştir.⁶⁷

⁶⁴ Buharî, İkrime b. Ammâr rivâyetinin sahih olmadığına *Târih*'inde işaret etmiştir. Bkz. *et-Târihu'l-kebir*, Beyrut, ts. IV, 110. Hatib el-Bağdadî bu konuda şöyle der: "Hadîsi, İkrime, Yahya'dan rivayet etti. Bu hatadır. Doğru olan, Yahya'nın bizzat Sâlim'in kendisinden yaptığı rivayettir. İsnada Ebu Seleme'nin dahil edilmesinin herhangi bir sebebi yoktur". Bkz. *Muvazzih evhâmi'l-cem' ve't-tefrîk*, Haydarabad, 1959, I, 293. İbn Hacer, bu sened hakkında şöyle der: "Evzâi, Harb b. Şeddâd ve Hüseyin el-Muallim bunu Ebu Seleme'yi zikretmeksizin Yahya yoluyla Sâlim'den nakletmiştir. Ebu Zur'a bu rivayeti tercih etmiştir. Hadîsi, Eyyûb b. Utbe Yahya → Ebu Seleme → Muaykub tarikiyle nakletmiştir ki, bu bir hatadır. Hadîsi, Muhammed b. Aclân Ebu Seleme → Aîşe tarikiyle nakletmiştir ki, bu, Ebu Zur'a'nın sahih kabul ettiği rivayeti te'yid eder". Bkz. *en-Nuketu'z-zurâf ale'l-etrâf*, XI, 401. Bu noktada İkrime'nin Yahya'dan naklettiği hadislerde ızdırabın olduğu ifade edilmektedir. Buharî, onun hakkında "Yahya, hadisinde muztaribtir, yanında kitap yoktu"; Ebu Davûd, "İkrime'nin Yahya'dan naklinde ızdırab vardır"; Nesaî ise "Yahya'dan naklettikleri hariç onda bir beis yoktur" demektedir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, III, 133. İbn Hibbân onu sika raviler içinde zikretmiş ancak Yahya'dan rivayetinde ızdırab olduğunu belirtmiştir. Bkz. *Kitâbu's-sikât*, V, 233.

⁶⁵ Müslim, Tahâre, 31.

⁶⁶ Abdullah b. Lehî'a'nın, mutlak olarak kendisiyle ihticac edilmeyen biri olduğunu söylemek zordur. Kitapları yanmadan ve hıfzı kötülemeden önce ondan rivayet edenlerle bunlar gerçekleştikten sonra ondan rivayet edenlerin arası ayırılmemelidir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, II, 412-413; Zehebî, *Mizânu'l-İtidâl*, (thk. Ali Muhammed Muavvad), Beyrut, 1995, IV, 166-168.

⁶⁷ Beyhakî, bu hadîsi Ebu Süfyân'ın Câbir'den Ebu'z-Zübeyr'in hilafına naklettiğini belirtmiştir. Bkz. *es-Sünenü'l-kübrâ*, Beyrut, 1992, I, 84. İbn Hacer ise bu konuda şöyle der: "Bazı muhaddisler bu hadîsin sıhhatini tenkid edip onu illetli kabul et-

6.

Müslim'de Ömer b. Abdulvahhâb er-Riyâhî → Yezîd b. Zürey' → Ravh b. el-Kâsım → Süheyl b. Ebi Sâlih → el-Ka'ka' b. Hakîm → Ebû Sâlih → Ebû Hureyre tarikiyle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu tespit ettim:

“Sizden biri kaza-i hacet esnasında kibleyi karşısına veya arkasına almasın”.⁶⁸

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bu hadis Ömer b. Abdulvahhâb (ö. 200/816)'ın, Yezîd b. Zürey' (ö. 182/798)'den yaptığı nakilde hatalı olduğu bir hadistir. Çünkü hadis, Muhammed b. Aclân (ö. 149/766) → el-Ka'ka' (ö. ?) tarikiyle bilinmektedir. Bu senedde Süheyl (ö. 138/748)'in zikri geçmemektedir. Hadîsi, Ümeyye b. Bistâm → Yezîd b. Zürey' kanalından Ravh b. el-Kâsım → Muhammed b. Aclân → el-Ka'ka' → Ebû Sâlih → Ebû Hureyre tarikiyle Hz. Peygamber'den uzun bir şekilde nakletmiştir. Ömer b. Abdulvahhâb hadîsi ise muhtasardır.⁶⁹

7.

Müslim'de A'meş → el-Hakem b. Uteybe → Abdurrahman b. Ebi Leylâ → Ka'b b. Ucre tarikiyle Bilâl'in şöyle dediğini tespit ettim:

“Resûlullah, mestleri ile sarığı üzerine meshetmiştir”.⁷⁰

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bu hadis, A'meş'den yapılan nakilde ihtilaf edilen bir hadistir. Bunu, Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzım (ö. 204/819), İsâ (ö. ?), İbn Fudayl (ö. ?), Ali b. Müshir (ö. 189/804) ve bir grup ravi böyle rivayet etmiştir. Onu, Zâide b. Kudâme (ö. 161/778) ve Ammâr b. Ruzeyk (ö. 159/776) A'meş'den el-Hakem → Abdurrahman b. Ebi Leylâ → Berâ → Bilâl şeklinde nakletmiştir. Zâide “sebt ve mutkin” biridir. Onu, Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) A'meş'den -ne Ka'b'ı ne de Berâ'yı zikrederek- el-Hakem →

mişlerdir. Ebu Ali en-Neysabûrî, mezkûr hadisin Müslim'in ayıplarını biri olduğunu nakletmiştir. Ona göre doğru olan hadisin Ebu Muâviye → A'meş → Ebu Süfyân → Câbir tarikiyle Hz. Ömer'den mevkuf olarak nakledilmesidir. Mahfûz olan budur. Ma'kil hadîsi ise hatalı olup mütabii yoktur”. Bkz. *en-Nuketu'z-zurâf ale'l-etrâf*, VIII, 16-17.

⁶⁸ Müslim, Tahâre, 60.

⁶⁹ Dârekutnî bu konuda şöyle der: “Hadîs, Süheyl tarikinden mahfûz değildir. O, ancak Muhammed b. Aclân tarikinden bilinir. Muhammed'den onu bir grup ravi nakletmiştir. Ravh b. el-Kâsım bunlardandır. Keza Ümeyye b. Yezîd de böyle nakletmiştir”. Bkz. *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, s. 139. Mizzî de Ömer b. Abdulvahhâb'ın Yezîd'den yaptığı bu naklin onun hataları arasında sayıldığını belirtmiştir. Ümeyye b. Bistâm -ki Yezî'den nakleden en sağlam ravilerden biridir- Süheyl'i zikretmeksizin senedi sevketmiştir. Mahfûz olan budur”. Bkz. *Tuhfetu'l-eşrâf*, IX, 441. Nevevî ise senedle ilgili tenkidleri naklettikten sonra onu savunmaya çalışmıştır. Bkz. *el-Minhâc*, III, 149.

⁷⁰ Müslim, Tahâre, 84.

Abdurrahman b. Ebi Leylâ → Bilâl şeklinde rivayet etmiştir. Süfyân'ın rivayeti rivayetlerin en sağlamıdır. Hadîsi, Ameş'in dışında Şu'be, Mansûr b. el-Mu'temir (ö. 132/750), Ebân b. Tağlib (ö. 141/758), Zeyd b. Ebi Uneyse (ö. 125/743) ve bir grup ravi el-Hakem'den –Süfyân'ın A'meş'den rivayet ettiği gibi- Abdurrahman b. Ebi Leylâ → Bilâl şeklinde nakletmiştir. Bize göre Süfyân es-Sevri'nin hadisi başkasının hadîsinden daha sahîhdir. Abdurrahman b. Ebi Leyla ise Bilâl'le karşılaşmamıştır.⁷¹

8.

Müslim'de Ebû Küreyb Muhammed b. el-Alâ → İbn Ebi Zâide → Ebû Zâide → Mus'ab b. Şeybe → Musâfi' b. Abdullah → Urve b. ez-Zübeyr tarikiyle Hz. Aişe'nin şöyle dediğini tespit ettim:

“Bir kadın Resûlullah'a ‘kadın ihtilam olur da suyu görürse yıkanacak mı?’ diye sordu...”⁷²

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bu hadîsi İbn Ebi Zâide (ö. 182/798)'den pek çok kişi nakletmiş olup (Musâfi' b. Abdullah değil Y.K) Abdullah b. Musâfi' (ö. 199/815) demişlerdir. Sahîh olan budur. İbn Cüreyc (ö. 150/767), Abdullah b. Musâfi'den bundan başka bir hadîs daha nakletmiştir. Ebû Küreyb (ö. 248/862) hadîsi, Musâfi' b. Abdullah şeklindeki kaydı nedeniyle hatalıdır.⁷³

9.

Müslim'de Ebû Muâviye → Hişâm b. Urve → Urve b. ez-Zübeyr tarikiyle Hz. Aişe'den cünüplükten yıkanmayla ilgili bir hadîs nakledildiğini tespit ettim. Bu hadîsin (sonunda Y.K) “sonra ayaklarını yıkardı” ifadesi geçmektedir.⁷⁴

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bu hadîsi, Hişâm b. Urve (ö. 140/757)'den Zâide, Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Cerîr b. Abdulhamîd, Vekî' b. el-Cerrâh (ö. 196/812), Ali b. Mûshir gibi mutkin raviler nakletmiştir. Ebû Muâviye dışında onlardan hiç biri “iki ayağın yıkanmasını”

⁷¹ Nevevi bu konuda şöyle der: “Müslim'in zikrettiği bu sened Darekutni'nin tenkidine uğramıştır. Darekutni, seneddeki ihtilafı zikretmiştir. İhtilaf A'meş'den kaynaklanmaktadır. Bazı raviler, senedden Bilâl'i düşürmüş, Ka'b'la yetinmiş, bazıları Ka'b'ı düşürmüş Bilâl'le yetinmiştir. Bazıları da Bilâl ile Abdurrahman b. Ebi Leylâ arasına Berâ'yı ziyade etmiştir. Ekser ravi bunu Müslim'deki gibi rivayet etmiştir”. Bkz. *el-Minhâc*, III, 166. Ahmed Muhammed Şakir'de Tirmizî'nin Sünen'ine düştüğü dipnotta “sahîh olan ve tercih edilen Tirmizî ve Müslim'in naklettiği gibi ekserin rivayetidir” demektedir. Bkz. Tirmizî, *Sünen*, İstanbul, 1992, I, 172. Müellifimizin verdiği sened bilgilerine bakılacak olursa ekserin Müslim'deki gibi rivayet ettiği iddiası tartışmalı olmaktadır.

⁷² Müslim, Hayz, 33.

⁷³ Beyhakî de bu ravinin ismini Ebu'l-Fadl'ın dediği şekilde nakletmiştir. Bkz. *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 168. Ancak Ebu Küreyb'in naklettiği gibi rivayet edenler de vardır. Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 92; Ebu Avâne, *Müsned*, Beyrut, ts. I, 293.

⁷⁴ Müslim, Hayz, 35.

zikretmemiştir. Vekî' dışında abdestin başlangıcında iki elin üç kere yıkanmasını hiç kimse nakletmemiştir. Ebû Muâviye ve Vekî'in bu ziyâdeleri bize göre mahfûz değildir. İbnu Numeyr (ö. 299/911)'in şu sözünü Ebû Ca'fer el-Hadramî (ö.?)'den işittim: "Ebû Muâviye A'meş'den başkasından yaptığı nakillerde muztaribdir". Osman b. Ebi Şeybe (ö. 239/853)'nin şu sözünü de el-Hüseyin b. İdris (ö.?)'den duydum: "Ebû Muâviye, A'meş'den yaptığı nakillerde hüccettir, başkasından yaptığı nakillerde değil".⁷⁵

10.

Müslim'de Süleyman et-Teymî → Katâde → Ebû Gâllâb tarikiyle nakledilen Ebû Musa el-Eş'arî hadîsini tespit ettim. Bu hadîste şu ziyâde vardır: "(İmam) okuduğunda, susun!".⁷⁶

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: "(İmam) okuduğunda, susun!" sözü bize göre Süleyman et-Teymî'den kaynaklanan bir hatadır. Mahfûz değildir. Saîd b. Ebi Arûbe (ö. 156/773), Ma'mer b. Râşid (ö. 152/769), Ebû Avâne el-Vaddâh b. Abdullah (ö. 176/792) gibi Katâde (ö. 118/736)'den nakilde bulunan önemli hafız-muhaddisler bu ziyâdeyi zikretmemiştir.⁷⁷

11.

Müslim'de Dâvud b. Ruşeyd → Velid b. Müslim → Evzâi → Zühri tarikiyle Ebû Hureyre'nin şöyle dediğini tespit ettim:

"Resûlullah için namaza kaamet getirilir, cemaat da Peygamber yerine geçmeden önce saflardaki yerlerini alırdı".⁷⁸

⁷⁵ Müslim'in bizzat kendisi Ebu Muâviye dışında Hişâm'den nakleden diğer ravileri kaydetmiş ve ardından "onların hadisinde 'ayakların yıkanması' yoktur" demiştir. Bkz. Hayz, 35, 36. Beyhakî, Müslim'in Ebu Muâviye'den naklettiği hadîse "garib-sahih" demiş ve ayakların yıkanmasının temizlik için olduğunu ifade etmiştir. Bkz. *es-Sünenü'l-kübrâ*, I, 173. İbnu't-Türkmanî ise onun bu hükmünü tenkid etmiştir. Bkz. *el-Cevheru'n-nakiyy*, [*es-Sünenü'l-kübrâ* ile birlikte], I, 173.

⁷⁶ Müslim, Salât, 63.

⁷⁷ Dârekutnî de bu lafzı illetli kabul etmiştir. Şöyle der: "Bu hadîsi Hişâm ed-Destuvâi, Saîd, Şu'be, Hemmâm, Ebu Avâne, Ebân, Adıyy b. Ebi İmâre Katâde'den nakletmiş, ancak hiç biri (imam) okuduğunda, susun! sözünü zikretmemiştir. Bunlar Katâde'nin hadîsini bilen hafız muhaddislerdir". Bkz. *Sünen*, Beyrut, 1993, I, 331. Ebu Davûd, "(imam) okuduğunda, susun!" sözünün mahfûz olmadığını belirtmiştir. Ona göre Süleyman et-Teymî'den başkası onu nakletmemiştir. Bkz. Salât, 177. Bu konuda Ebu Ali en-Neysabûri şöyle der: "Katâde'nin bütün ashâbı bu hadîste Cerîr → Süleyman et-Teymî senedine muhalefet etmiştir. Katâde'den yapılan nakilde mahfûz olan, Hişâm ed-Destuvâi, Hemmâm, Saîd, Ma'mer, Ebu Râşid, Ebu Avâne, el-Haccâc b. el-Haccâc ve bunlara tabi olanların rivayetidir". Bkz. Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, II, 156. Zeylai'nin naklettiğine göre Bezzâr da aynı kanaattedir: "Hafız-muhaddislerin bu hadîsin zayıf oluşunda birleşmeleri, Müslim'in tashihine mukaddemdir". Bkz. *Nasbu'r-râye*, Beyrut, 1973, II, 17.

⁷⁸ Müslim, Mesâcid, 159.

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bu bize göre Velid b. Müslim (ö. 195/)'in⁷⁹ ihtisar ettiği bir hadistir. (Asıl Y.K) hadis, ez-Zübeydî Abser b. el-Kâsım (ö. 178/794), Ma'mer, Yunus (ö. ?), Evzaî ve İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742)'nin ashabının ez-Zührî yoluyla Ebû Seleme'den naklettiği Ebû Hureyre'nin şu sözüdür:

“Namaza kaamet getirildi, cemaat saflarını kurdular, Resûlullah da (mescide) çıkarak (mihrâbdaki) yerine durdu. Müteakiben onlara (eliyle) ‘yerinizde durun!’ diye işaret etti. Ardından (odasına) girdi. Az sonra başından su damlayarak çıktı geldi”.⁸⁰

Hadis, Zührî'nin rivayet ettiği hadistir.⁸¹

12.

Müslim'de Yezid b. Zurey' → Hâlid el-Hazzâ → Ebû Ma'ser → İbrahim en-Nehâî → Alkame → İbn Mes'ud tarikiyle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu tespit ettim:

“Benim arkama yaşlılar dursun, sonra derece itibariyle onlardan sonra gelenler dursunlar”.⁸²

Bu hadiste şu ziyâde vardır:

“Pazar yerindeki keşmekeşe (benzemekten) sakının!”.

Muhammed b. Ahmed mevlâ Beni Hâşim, Hanbel b. İshâk'ın, amcası Ahmed b. Hanbel'in şöyle dediğini bana haber verdi: “Bu hadis, münkerdir”.

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Ahmed b. Hanbel, bu hadisi sadece bu tarikten münker kabul etmiştir. Ebû Mes'ud el-Ensari hadisine gelince o, sahihtir.⁸³

13.

Müslim'de İkrime b. Ammâr → Yahya b. Ebi Kesir tarikiyle Ebû Seleme'nin Hz. Aişe'ye şöyle sorduğunu tespit ettim:

“Resûlullah, geceyin kalktığı zaman namazına ne ile başladığı?...”⁸⁴

⁷⁹ Velid b. Müslim, sika olmakla birlikte, reffâ' (hadisleri ref eden biri olduğu), çok hata yaptığı yalancılardan bile tedlis yaptığı ifade edilmiştir. Bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, IX, 211; a. mlf. *Mizânu'l-i'tidâl*, VII, 141-142; İbn Hacer, *Tehzibu't-tehzib*, IV, 325-326.

⁸⁰ Bazı lafız farklılıklarıyla birlikte bkz. Müslim, *Salât*, 158.

⁸¹ Mizzi'nin de bu ihtisara işaret ettiği belirtilmelidir. Bkz. *Tuhfetu'l-eşraf*, XI, 35.

⁸² Müslim, *Salât*, 123.

⁸³ Ebu Mes'ud el-Ensari hadisi için bkz. Müslim, *Salât*, 122; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 122; İbn Mâce, *İkâmetu's-salât*, 45.

⁸⁴ Müslim, *Salâtü'l-müsafirîn*, 200. Aynı tarikten nakledilen bu hadis için bkz. Ebu Dâvud, *Salât*, 118; Tirmizî, *Da'avât*, 31; İbn Mâce, *İkâmetu's-Salât*, 180; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 156.

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: İkrime b. Ammâr, Yahya b. Ebi Kesîr'den bu hadisi nakletmekle teferrüd etmiştir. O, Yahya b. Ebi Kesîr'den hadis nakletmede muztaribdir. Zira “onun yanında yazılı herhangi bir şey yoktur” denilmiştir.

Ahmed b. Ebi'l-Fadl'ın bana haber verdiğine göre Sâlih b. Ahmed, Ali'nin şöyle dediğini nakletmiştir: “Yahya b. Saîd el-Kattân'a İkrime b. Ammâr'ın Yahya'dan naklettiği hadisler hakkında sordum. Yahya b. Saîd, onları taz'if ederek ‘sahih değildirlen’ dedi”.

Ahmed b. Mahmûd'un bize haber verdiğine göre Ebû Zur'a ed-Dimeşkî (ö. 282/895), Ahmed b. Hanbel'in şöyle dediğini nakletmiştir: “İkrime b. Ammâr ve Eyyûb b. Utbe (ö. 160/777)'nin Yahya'dan yaptığı rivayetler zayıftır”.

14.

Müslim'de Muhammed b. Fudayl → A'meş → İbrahim → Alkame tarikiyle İbn Mes'ud'un şöyle dediğini tespit ettim:

“Biz Resûlullah namazda iken kendisine selam verirdik...”⁸⁵

Bunun ardından Hureym b. Süfyan → A'meş tarikiyle bir benzeri nakledilmiştir.

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: İbn Fudayl (ö. ?) ve Hureym b. Süfyan (ö. ?)'e Ebû Avâne ve Ebû Bedr Şucâ' b. el-Velîd (ö. 204/819) muvafakat etmiştir. Bu hadisi Süfyan es-Sevrî, Zâide, Cerîr, Ebû Muâviye ve Hafs b. Ğyâs (ö. 195/814) A'meş → İbrahim → İbn Mes'ud tarikiyle nakletmişler, ancak Alkame'yi zikretmemişlerdir. Hadisi mürsel⁸⁶ nakledenler, mevsul nakledenlerden daha esbattır.

Aynı zamanda Hakem b. Uteybe (ö. ?) de onu İbrahim → İbn Mes'ud şeklinde mürsel olarak nakletmiştir. Ebû Hâlid el-Ahmer Süleyman b. Hayyân (ö. 190/805) ise bu hadisi Şu'be'den mevsul olarak rivayet etmiştir. Fakat Ebû Hâlid bu hadiste hata yapmıştır.⁸⁷

15.

Müslim'de Ca'fer b. Süleyman eDubaî → Sâbit el-Bunânî tarikiyle Enes'in şöyle dediğini tespit ettim:

“Bir defa biz Resûlullah ile beraberken yağmura tutulduk. Resûlullah elbisesini çıkardı, (hatta) yağmurdan ıslandı ve ‘bu yağmur, Rabb'im tarafından yeni geliyor’ buyurdu”.⁸⁸ Ebu'l-Fadl şöyle

⁸⁵ Müslim, Mesâcid, 34.

⁸⁶ Müttekaddimun muhaddislerin munkatı' senedler için mürsel tabirini kullandıkları burada hatırlatılmalıdır.

⁸⁷ Buharî'nin bu rivayeti üç yerde mevsul olarak naklettiği belirtilmelidir. Bkz. el-Amel fi's-salât, 2, 15; Menâkibu'l-ensâr, 37. Ayrıca bkz. Ebu Dâvud, Salât, 165.

⁸⁸ Müslim, Salâtu'l-istiskâ, 13. Aynı tarikten nakledilen bu hadis için bkz. Ebu Dâvud, Edeb, 105; Ahmed b. Hanbel, Müsned, III, 133, 267.

dedi: Bu hadis, Sâbit el-Bunânî'nin ashabı içinde Ca'fer b. Süleyman'ın teferrüd ettiği bir hadistir. Ondan başkası bu hadisi rivayet etmemiştir.

Hüseyin b. İdris'in bana haber verdiğine göre Ebû Hâmid el-Mahledî, Ali b. el-Medîni'nin şöyle dediğini nakletmiştir: "Ca'fer'in yanında yazılı bir şey (kitab) yoktur. Onun yanında başkasında olmayan şeyler vardır".

Bize Muhammed b. Ahmed, Ali b. el-Medîni'nin şöyle dediğini haber vermiştir: "Ca'fer b. Süleyman'a gelince o, Sâbit'ten bir çok rivayette bulunmuştur. Mürsel rivayetler yazardı. Onlar içinde münker hadisler vardı".

Hüseyin b. İdris'den Muhammed b. Osman'ın şöyle dediğini işittim: "Ca'fer, zayıftır".⁸⁹

16.

Müslim'de Saïd b. Ebi Arûbe → Sinân b. Seleme → İbn Abbâs tarikiyle Ebû Kabisa Züeyb'in şöyle dediğini tespit ettim:

"Resûlullah, develeri benimle gönderir ve 'Eğer bu develerden sakatlanan olur da öleceğinden korkarsan hemen boğazla!...' buyururdu".⁹⁰

Aynı şekilde Ma'mer b. Râşid, Katâde'den bir benzerini nakletmiştir. Hemmâm, Katâde → Sinân (ö. Haccâc'ın son günlerinde) tarikiyle hadisi rivayet etmiş, ancak İbn Abbâs'ı zikretmemiş ve onu mürsel kaydetmiştir. Katâde, bu hadisi Sinân b. Seleme'den almamıştır. Hadisi, Sinân'dan Ebu't-Tayyâh ed-Dubaî Yezîd b. Humejd (ö. 128/748) almıştır.

Muhammed b. Ca'fer'in bize naklettiğine göre Ebû Bekir b. Ebi'l-Esved Yahya el-Kattân'ın şöyle dediğini nakletmiştir: "Katâde, Sinân'dan develerle ilgili hadisi işitmemiştir". Abdullah b. Musa b. Ebi Osman el-Bağdadî'den duyduğuma göre Yahya b. Maîn şöyle demiştir: "Katâde, Sinân'dan develerle ilgili hadisi almamıştır. Bu hadis mürseldir".

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Katâde, Sinân'ın kardeşi Musa b. Seleme'den hadis almıştır. Sinân ve Musa kardeşlerdir.⁹¹

⁸⁹ Ca'fer b. Süleyman hakkında bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Beyrut, ts. VII, 288; Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, II, 192; Zehebi, *Mizânu'l-i'tidâl*, II, 136.

⁹⁰ Müslim, Hacc, 378.

⁹¹ Yahya b. Maîn'in belirttiğine göre Katâde, Sinân'dan hadis almamıştır. Katâde'nin Sinân'dan naklettiği hadisler mürseldir. O, Musa b. Seleme'den hadis almıştır. Bkz. *et-Târih*, (thk. Abdullah Ahmed Hasan), Beyrut, ts. II, 95. Aynı zamanda bkz. Mizzi, *Tuhfetu'l-eşraf*, III, 135; Zeylai, *Nasbu'r-râye*, III, 162.

17.

Müslim'de Ahmed b. Abde → Hammâd b. Zeyd → Eyyûb tarikiyle Nâfi'nin şöyle dediğini tespit ettim:

“İbn Ömer'in yanında Resûlullah'ın Ci'râne'den yaptığı umrenin zikri geçmiş de o da 'oradan umre yapmadı' demiştir”.⁹²

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bu hadisi Ahmed b. Abde (ö. 245/859)'den başkası Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795)'den nakletmemiştir. Hadis, sahih değildir. Resûlullah'ın Ci'râne'den umre yaptığına dair rivayet sahihdir.⁹³

18.

Müslim'de Abdulcabbâr b. el-Alâ → Süfyân b. Uyeyne → Zühri tarikiyle Ebû Ubeyd'in şöyle dediğini tespit ettim:

“Ali b. Ebi Tâlib ile birlikte bir bayram namazına katıldım. Hutbe'den önce salât ile başladı ve şöyle dedi: Resûlullah, bizi üç günden sonra kurbanlık etleri yemekten nehyetti”.⁹⁴

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bana göre bu hadisin ref'i, Süfyân (ö. 198/814) hadisi olarak mahfûz değildir. Bişr b. Musa (ö. 288/901)'nin bize haber verdiğine göre Humeydi (ö. 219/834), Süfyân'a “Siz bu cümleyi Hz. Ali'den merfû' olarak naklediyor musunuz?!” diye sormuş, o da “onu merfû' olarak ezberlemedim, o mensûhtur” demiştir.⁹⁵

19.

Müslim'de Süleyman b. Hayân Ebû Hâlid el-Ahmer → Yezid b. Keysân → Ebû Hâzim Selmân el-Eşca'î el-Kûfi → Ebû Hureyre tarikiyle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu tespit ettim:

⁹² Müslim, Eymân, 28.

⁹³ Buharî de bu noktaya işaret etmiş, Nâfi' → Hz. Ömer tarikiyle mürsel olarak naklettiği hadisten sonra “bazıları Hammâd b. Zeyd → Eyyûb → Nâfi' → İbn Ömer şeklinde nakletmiştir” demiştir. Bkz. Mağâzî, 55. İbn Hacer, Ci'râne umresiyle ilgili hadisleri zikrettikten sonra şu ifadeyi kullanmıştır: “Hifzedden raviler, hifzetmeyen ravilere göre hüccettir (tercihe şayandır)”. Bkz. *Fethu'l-bârî*, VI, 385.

⁹⁴ Müslim, Edâhî, 24.

⁹⁵ Ebu Mes'ûd ed-Dimeşki de hadisin merfû' olmadığı kanaatindedir. Bkz. Mizzî, *Tuhfetu'l-eşraf*, VIII, 119. Dârekutnî bu konuda şöyle der: “Bu, Abdulcabbâr b. el-Alâ'nın hata ettiği hadislerdendir. Çünkü Ali b. el-Medîni, Ahmed b. Hanbel, Ka'nebi, Ebu Hayseme, İshâk b. Rahaveyh, Ebu Bekr b. Ebi Şeybe, İbn Ebi Ömer, Kuteybe, Ebu Abdullah ve başkaları bu hadisi Süfyân'dan mevkûf olarak nakletmiştir. Süfyân'ın onu mevkûf olarak nakletmesinin Müslim'e gizli kalmış olması muhtemeldir. Zira belki de Müslim'in yanında sadece Abdulcabbâr'ın rivayeti vardır. Bununla birlikte hadisin Süfyân tariki dışında Zühri'den merfû' olarak nakledilmesi sahihdir. Onu Zühri'den Sâlih, Yunus, Ma'mer, Zübeydi ve Cüveyriye rivayetinden Mâlik merfû' olarak nakletmiştir”. Bkz. *et-Tetebbu'*, s. 286. Nevevî, Dârekutnî'nin sözünü naklettikten sonra “her ne olursa olsun metnin sahih olduğunu” ifade etmiştir. Bkz. *el-Minhâc*, XIII, 128.

“Ölülerinize ‘Allah’tan başka ilah yoktur’ sözünü telkin ediniz”.⁹⁶

Ebu’l-Fadl şöyle dedi: Ebû Hâlid bu hadiste hata yapmıştır. Onun aslı Ebû Tâlib kıssasında bulunmaktadır. Aynı şekilde (Mervân → Yezîd → Ebû Hâzim → Ebû Hureyre tarikiyle Y.K) nakledilen hadiste Resûlullah, Ebû Tâlib’e şöyle demiştir:

“Allah’tan başka ilah yoktur de ki, kıyamet günü sana şahitlik yapayım!”.⁹⁷

20.

Müslim’de İbn Vehb → Yunus b. Yezid → İbn Şihâb → Ubeydullah b. Abdullah b. Utbe tarikiyle İbn Abbâs’ın şöyle dediğini tespit ettim:

“Resûlullah, veda haccında rûknü bir baston ile istilam ederek deve üstünde tavaf etmiştir”.⁹⁸

Ebu’l-Fadl şöyle dedi: Leys b. Sa’d (ö. 175/791) bu hadisin isnadında İbn Vehb (ö. ?)’e muhalefet etmiştir. Bu hadisi Devrâverdi, kardeşinin oğlu Zührî vasıtasıyla İbn Şihâb’dan nakletmiş, senedde İbn Vehb’e muvafakat etmiştir.⁹⁹

Hadisi, Leys’in dışında Üsâme b. Zeyd (ö. 153/770) ve Zem’a b. Sâlih (ö. ?) da İbn Şihâb’dan nakletmiş, ancak Yunus b. Yezîd (ö. 152/769)’i zikretmemişlerdir. Sonuçta üç kişi rivayetin bu şekilde olduğunda ittifak etmiştir. Bize göre mürsel nakledenlerin rivayeti daha sahihtir. Allahu a’lem.

21.

Müslim’de Seleme b. Şebîb → İbn A’yan → Ma’kil → İbrahim b. Ebi Able → Ömer b. Abdulaziz → er-Rebi’ b. Sebre → Sebre el-Cühenî tarikiyle Hz. Peygamber’in şöyle buyurduğunu tespit ettim:

“Dikkat edin! Mut’a şu gününüzden kıyamet gününe kadar haramdır, kim bir şey verdi ise onu (geri) almasın!”.¹⁰⁰

Ebu’l-Fadl şöyle dedi: Bu hadisi Hüseyin b. Ayyâş -ki şeyhdir- İbn A’yan olmaksızın Ma’kil → İbn Ebi Able → Abdulaziz b. Ömer b. Abdulaziz → er-Rebi’ b. Sebre tarikiyle nakletmiştir. Bize göre sahih olan budur. Çünkü bu lafız, Abdulaziz b. Ömer’e ait olup onu ondan bir grup ravi nakletmiştir.¹⁰¹

⁹⁶ Müslim, Cenâiz, 1.

⁹⁷ Bkz. Müslim, İmân, 41; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 441, 434.

⁹⁸ Müslim, Hacc, 253.

⁹⁹ Bkz. İbn Hacer, *Tağlîku’t-ta’lik*, (thk. Said Abdurrahman Musa), Beyrut, 1985, III, 70.

¹⁰⁰ Müslim, Nikâh, 28.

¹⁰¹ Mesela Abdullah b. Numeyr ve Abdi b. Süleyman’ın Abdulaziz b. Ömer’den rivayeti için bkz. Müslim, Nikâh, 21.

22.

Müslim'de Huşeym b. Beşîr → Hâlid b. Mihrân el-Hazzâ → Ebû Kılâbe → Ebu'l-Eş'as es-San'anî tarikiyle Ubâde b. es-Sâmit'in şöyle dediğini tespit ettim:

“Resûlullah, kadınlardan bey'at aldığı gibi bizden de bey'at alırdı...”¹⁰²

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Hâlid el-Hazzâ'dan nakletmede ihtilaf edilmiştir. Bir grup onu Hâlid'den bu şekilde nakletmiştir. Başka bir grup ise Hâlid → Ebû Kılâbe → Ebû Esmâ → Ubâde b. es-Sâmit şeklinde rivayet etmiştir. İztırab, Hâlid'den kaynaklanmaktadır.

Muhammed b. el-Minhâl'in rivayetine göre Yezid b. Zurey' Hâlid'e şöyle demiştir: “Bu hadîsi Ebû Kılâbe → Ebu'l-Eş'as → Ubâde şeklinde naklediyorsun. Onu değiştir ve Ebû Esmâ → Ubâde şeklinde naklet!”.

Muâz b. el-Müsennâ bunu bize Muhammed b. el-Minhâl → Yezîd b. Zurey' → Hâlid el-Hazzâ → Ebû Kılâbe → Ebû Esmâ tarikiyle haber vermiştir.

Muhammed b. el-Minhâl'in dediğine göre Yezîd b. Zurey' -ki bundan önce Ebu'l-Eş'as'dan bize naklediyordu- Hâlid'e şöyle demiştir: “Onu bize Ebu'l-Eş'as'dan naklediyordun. Onu değiştir ve Ebû Esmâ → Ubâde tarikiyle şu şekilde naklet: Resûlullah, kadınlardan bey'at aldığı gibi bizden de bey'at alırdı...Kendisine had icabet eden kimse cezasını çekerse, bu, onun için keffaret olur. Ceza ertelenirse, işi Allah'a kalmıştır. Dilerse, azab eder, dilerse merhamet eder”.

23.

Müslim, Leys b. Sa'd → Saîd b. Ebi Saîd el-Makburî → Abdullah b. Ebi Katâde tarikiyle Ebû Katâde'nin şöyle dediğini nakletmiştir:

“Bir adam Resûlullah'a ‘Allah yolunda öldürülürsem, bu, günahlarıma keffaret olur mu?’ diye sordu”.¹⁰³

Müslim, aynı zamanda onu Yahya b. Saîd el-Ensarî → Saîd b. Ebi Saîd tarikinden da nakletmiştir.

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bu hadîsi Bukeyr b. Abdullah b. el-Eşecc, Abdullah b. Ebi Katâde → Ehl-i Nocrân'dan bir adam → Abdullah b. Amr tarikiyle rivayet etmiştir. Onu Amr b. el-Hâris de nakletmiştir. Hadîsi Bukeyr b. Abdullah ifsad etmiştir. Bukeyr, Mısır alimlerinden biridir. Hadîsi Amr b. Dînâr, Muhammed b. Kays'dan mürsel olarak nakletmiştir. Muhammed b. Aclân, onu Muhammed b. Kays → Ab-

¹⁰² Müslim, Hudûd, 43.

¹⁰³ Müslim, İmâre, 117.

dullah b. Ebi Katâde → Ebû Katâde tarikiyle rivayet etmiştir. Amr b. Dînâr, Muhammed b. Aclân'dan daha sebtir. Amr, onu mürsel olarak nakletmiştir.¹⁰⁴

24.

Müslim'de Şeybân b. Ferrûh → Hammâd b. Seleme → Sâbit b. Elsem el-Bünânî → Enes tarikiyle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu tespit ettim:

“Dosdoğru bir şekilde şahadeti talep eden kimseye -şehit olmasa da- onun ecri verilir”.¹⁰⁵

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Rivayetin bu şekline el-Müemmil b. İsmail (ö. 206/821) muvafakat etmiştir. Bu hadîste hem Şeybân (ö. 235/849) hem de el-Müemmil hata yapmıştır. el-Müemmil'e gelince o, kitaplarını gömdüğü için hıfzından hadis naklemedi. Dolayısıyla çok hata yapardı.¹⁰⁶

Bu konuda sahih olan hadîs, el-Haccâc b. el-Minhâl (ö. 216/831), Musa b. İsmail (ö. 223/838) ve el-Absî (ö. ?)'nin naklettiği hadîstir. Bunlar Hammâd → Ebân b. Ebi Ayyâş → Enes → Hz. Peygamber şeklinde merfû'; bir benzerini ise Hammâd → Sâbit → Hz. Peygamber şeklinde mürsel olarak nakletmiştir. Sâbit hadisinin sahih olanı mürsel olanıdır. Ebân hadîsi ise müsnedir.

25.

Müslim'de Yahya b. Hassân → Süleyman b. b. Bilâl → Hişâm b. Urve → Urve → Aişe tarikiyle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu tespit ettim:

“Yanlarında hurma bulunan ev halkı aç kalmaz”.¹⁰⁷

Aynı zamanda bu isnadla Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu da nakledilmiştir:

“Sirke ne güzel katıktır!”.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Hamza b. Muhammed el-Kinânî bu konuda şöyle der: “Bu hadîste hata vardır. Sika raviler onu Süfyân b. Uyeyne → Amr b. Dînâr → Muhammed b. Kays → Hz. Peygamber şeklinde mürsel olarak nakletmiştir. Süfyân → Muhammed b. Aclân → Abdullah b. Ebi Katâde → Ebu Katâde → Hz. Peygamber şeklinde de rivayet edilmiştir. Süfyân'dan onu pek çok kişi nakletmiştir. Onlar, Amr ile Muhammed'i cemetmiş ve mürsel olan Amr hadisini Muhammed'in hadisine katmışlardır”. Bkz. Mizzi, *Tuhfetu'l-eşraf*, IX, 250.

¹⁰⁵ Müslim, İmâre, 156.

¹⁰⁶ el-Müemmil b. İsmail hakkında bkz. Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, VI, 571; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, IV, 193. Müellif Şeybân'ın hata yaptığını söylediye de durumunu açıklamamıştır. Onun hakkında bkz. Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, III, 392; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, II, 185.

¹⁰⁷ Müslim, Eşribe, 152.

¹⁰⁸ Müslim, Eşribe, 164.

Ahmed b. Muhammed el-Fesevî, Ahmed b. Süfyân → Ahmed b. Sâlih → Yahya b. Hassân tarikiyle bu iki hadîsi bize haber vermiştir.

Ahmed b. Sâlih şöyle der: “Süleyman b. Bilâl (ö. 277/890)’ın kitaplarına baktım, bu iki hadîsi bulamadım”.¹⁰⁹

Ahmed b. Sâlih’in İbn Ebi Uveys (ö. ?)’den haber verdiği göre İbn Ebi’z-Zinâd (ö. 174/790) Hişâm vasıtasıyla Ensar’dan bir adamdan şunu rivayet etmiştir:

Resûlullah, bir topluluğa ‘sizin katığınız nedir?’ diye sordu. Onlar ‘sirke’ diye cevap verdiler. Bunun üzerine Resûlullah, ‘sirke ne güzel katıktır!’ buyurdu”.

26.

Müslim’de Ebu’n-Nadr Hâşim b. el-Kâsım → Leys → Yezîd b. Ebi Habîb tarikiyle Muhammed b. Amr b. Atâ’nın şöyle dediğini tespit ettim:

“Ben kızıma Berra ismini verdim. Zeyneb bt. Ebi Seleme bana şunu söyledi: Resûlullah bu isimden nehiy buyurdu. Benemi adım da Berra idi. Resûlullah ‘kendinizi temize çekmeyin, Allah sizin iyi olanlarınızı pek ala bilir!’ buyurdu. Oradakiler ‘ona ne isim verelim’ dediler. ‘Zeynep ismini verin’ buyurdu”.¹¹⁰

Ebu’l-Fadl şöyle dedi: Bu hadîste Yezîd b. Ebi Habîb (ö. 128/746) ile Muhammed b. Amr (ö. 183/799) arasında Muhammed b. İshâk (ö. 150/767) vardır. Mısırlı’lar onu bu şekilde nakletmiştir. Ahmed b. İbrahim b. Milhân, onu bize Yahya b. Bukeyr → Leys → Yezîd b. Ebi Habîb → Muhammed b. İshâk tarikiyle nakletmiştir.

27.

Müslim’de Ebû Musa Muhammed b. el-Müsenna → Muhammed b. Ca’fer → Şu’be → Katâde → Sa’d b. Hişâm tarikiyle Aişe’nin şöyle dediğini tespit ettim:

“Resûlullah, Bedir günü develerin boyunlarındaki zillerin koparılmasını emretti”.¹¹¹

Ebu’l-Fadl şöyle dedi: Bize göre bu hadîsin Şu’be’den nakledilen bir aslı yoktur. Hadîs sadece Saîd b. Ebi Arûbe tarkinden bilinmektedir.¹¹² Onu Abdula’lâ b. Abdula’lâ, Saîd b. Ebi Arûbe → Katâde şeklinde mezkûr isnadla mevkûf olarak nakletmiştir. Bu hadîste Hz.

¹⁰⁹ Süleyman b. Bilâl, sika olarak kabul edilen bir ravidir. Bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu’t-Tehzîb*, II, 86. Müellif, burada onu naklettiği şeyin kitabında bulunmamasıyla tenkid etmiştir. Şüphesiz hıfzındaki her şeyin kitabında olması zorunlu değildir. Bununla birlikte bu tür bir illet dikkat çekici bir tenkid şeklidir.

¹¹⁰ Müslim, *Âdâb*, 19.

¹¹¹ Şu anda elimizde mevcut Müslim nüshalarında bu hadîse rastlanmamıştır.

¹¹² Bkz. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 150.

Aişe şöyle der: “Melekler, içinde zil bulunan topluluğa arkadaşlık etmez”. Katâde şöyle demiştir: “Resûlullah, develerin boyunlarından zillerin koparılmasını emretti”.

Dedemin bana haber verdiğiğine göre onu Yahya b. Halef Abdula'lâ b. Abdula'lâ'dan nakletmiştir. Abdula'lâ, “Resûlullah, develerin...” şeklindeki lafzı Katâde'nin sözü olarak rivayet etmiştir. Bize göre sahih olan budur. Onu Ka'nebi, Hâlid b. el-Hâris → Saîd → Katâde tarikiyle Enes'den nakletmiştir. Bu ya Ka'nebi'nin ya da ondan aşağıda bulunan ravinin hatasıdır.

28.

Müslim'de Süfyân b. Uyeyne → Abdurrahman b. Muhaysın → Muhammed b. Kays tarikiyle Ebû Hureyre'nin şöyle dediğini tespit ettim:

“Kim bir kötülük yaparsa, onun cezasını görür”¹¹³ âyeti inince...¹¹⁴

Bazı şeyhlerimiz Ebû Abdullah es-Sükkerî'ye -ki zamanının en hafız alimiydi- bu hadîsten sorduklarında onun “bu mürseldir, Muhammed b. Kays, Ebû Hureyre'den hiçbir şey almamıştır” dediğini zikretmişlerdir.

29.

Müslim'de Ubeydullah b. Ömer el-Kavârîrî → Ebû Bekr el-Hanefî → Asım b. Muhammed el-Umerî → Saîd b. Ebi Saîd → Ebû Saîd → Ebû Hureyre tarikiyle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu tespit ettim:

“Allah şöyle buyurdu: Mü'min kulumu imtihan ederim. Onu ziyaret edenlere beni şikayet etmezse, onu hastalığının esaretinden kurtarırım, sonra amele yeniden başlabin diye onun etini ve kanını sağlıklı bir et ve kanla değiştiririm”.¹¹⁵

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: bu münker bir hadîstir. Onu ancak Asım b. Muhammed, Abdullah b. Saîd → Saîd el-Makburî tarikiyle nakletmiştir.

Abdullah b. Saîd, “şedidu'z-za'f” biridir. Yahya b. Saîd el-Kattân onun hakkında “Abdullah b. Saîd'den daha zayıf birini görmedim” demiştir.¹¹⁶

¹¹³ Nisâ, 123.

¹¹⁴ Müslim, Birr, 52.

¹¹⁵ Şu anda elimizde mevcut Müslim nüshalarında bu hadîse rastlanmamıştır.

¹¹⁶ Abdullah b. Saîd hakkında bkz. İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, II, 345.

Bu hadisi Muâz b. Muâz, Asım b. Muhammed → Abdullah b. Saîd → Saîd el-Makburî tarikiyle Ebu Hureyre'den nakletmiştir. Bu (Muâz'ın hadîsi Y.K), Abdullah b. Saîd hadîslerinin bir benzeridir.

30.

Müslim'de Kuteybe → Bekr b. Mudar → Yezîd b. Abdullah İbnu'l-Hâd → Ziyâd mevlâ İbn Abbâs → Irâk b. Mâlik tarikiyle Hz. Aişe'nin şöyle dediğini tespit ettim:

“Bana bir fakir geldi, ona üç hurma verdim...”¹¹⁷

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bu hadîs, bize göre mürseldir. Ahmed b. Hanbel, Irâk b. Mâlik (ö. Yezîd b. Abdulmelik'in hilafetinde)'in Hz. Aişe'den mürsel olarak naklettiğini belirtmiştir. Musa b. Harun'u şöyle derken işittim: “Irâk b. Mâlik'in Hz. Aişe'den hadîs aldığını bilmiyoruz”.

31.

Müslim'de İbn Vehb → Süleyman b. Bilâl → Süheyl b. Ebî Sâlih → Ebû Sâlih tarikiyle Ebû Hureyre'nin şöyle dediğini tespit ettim:

“Resûlullah, bir seferde olduğu ve seherde kalktığı vakit 'bir dinleyen (şu sözümü) başkalarına duyursun: Biz Allah'a nimetlerinden ve güzel imtihanından dolayı hamdederiz...' buyurmuş”¹¹⁸

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bu hadîs, Abdullah b. Âmir es-Eslemî → Süheyl tarikiyle bilinmektedir.¹¹⁹ Abdullah b. Âmir “zaifu'l-hadîs”tir.¹²⁰ Süleyman b. Bilâl'in onu Abdullah b. Âmir'den almış olması muhtemeldir. Onu İbn Vehb'in hadîsi olarak sadece bu şekilde biliyorum.

32.

Müslim'de Abd b. Humeyd → Müslim b. İbrahim → Hammâd b. Seleme → Sâbit tarikiyle Enes'in şöyle dediğini tespit ettim:

“Allah sizden geceleri namaz kılan, gündüzleri oruç tutan, günahkar da facir de olmayan hayırlı bir topluluğa dua etmenizi istemiştir”¹²¹

¹¹⁷ Müslim, *Birr*, 148.

¹¹⁸ Müslim, *Zikir*, 69.

¹¹⁹ Bu rivayet için bkz. İbn Huzeyme, *Sahih*, (thk. M. Mustafa el-A'zamî), Beyrut, 1992, IV, 152. Rivayetin ardından İbn Huzeyme şöyle demiştir: “Abdullah b. Âmir bu kitapta şartımızdan değildir. Bu haberi Süleyman b. Bilâl → Süheyl tarikiyle naklettim. Diğerini de (asıl olarak değil, istişhad kabilinden) onun yanına koydum”.

¹²⁰ Abdullah b. Âmir hakkında bkz. Zehebî, *Mizânu'l-i'tidâl*, IV, 130; İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, II, 364.

¹²¹ Şu anda elimizde mevcut Müslim nüshalarında bu hadîse rastlanmamıştır. Ziya el-Makdisî şöyle der: “Bazı muhaddisler Müslim'in onu bu tarikle Abd b. Humeyd'den naklettiğini söylemiştir. Müslim'in *Sahih*'inde onu göremedim”. Bkz. Elbanî,

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bu hadisin Hz. Peygamber'e ref'i hatalıdır. Bu hatanın Abd b. Humeyd'den¹²² kaynaklandığını zannediyorum. Sahih olan hadis, Muhammed b. Eyyüb'un¹²³ Musa → Hammâd → Sâbit tarikiyle naklettiği Enes'in şu sözüdür: "Sizden biri kardeşine dua etmek istediği zaman...".

33.

Müslim'de A'meş → Ebû Sâlih → Ebû Saîd tarikiyle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu tespit ettim:

"Kıyamet günü ölüm sanki halis beyaz bir koç gibi getirilecek..."¹²⁴

Bunu Ebû Muâviye ve Cerîr de A'meş → Ebû Sâlih tarikiyle nakletmiştir. Aynı şekilde bunu İbn Numeyr, Ali b. Müshir, Ubeyd'in iki oğlu Ya'lâ ve Muhammed de rivayet etmiştir.

Hadisi, Ebû Bedr Şucâ' b. el-Velîd (ö. 204/) de nakletmiş olup onu ifsad etmiştir.¹²⁵ Muhammed b. İshak b. İbrahim bize Süleyman b. Tevbe → Ebû Bedr tarikiyle Süleyman b. Mihrân'ın şöyle dediğini nakletmiştir: "Bu hadisi Ebû Sâlih → Ebû Saîd tarikiyle mevkûf olarak naklettiklerini bizzat işittim".

Bu şekilde hadisi A'meş'in Ebû Sâlih'den almadığı ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda Ebû Saîd'den mevkûf olarak nakledilmiştir. Şu kadar var ki, onun Hz. Peygamber'e ref'i sahihdir.

34.

Müslim'de Ubeydullah b. Ubeydurrahman el-Eşcaî → Süfyân es-Sevrî → Ubeyd b. Mihrân el-Muktib → Fudayl b. Amr → Şa'bi tarikiyle Enes b. Mâlik'in şöyle dediğini tespit ettim:

"Resûlullah'ın yanındaydık. Güldü. Ardından 'kulun Rabb'iyle konuşmasına gülüyorum...' buyurdu".¹²⁶

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bu hadisi Ubeydullah el-Eşcaî (ö. 182/798) ve Ebû Âmir el-Esedî (ö. ?), Süfyân'dan bu senedle nakletmiştir. Hadisi, Şerik b. Abdullah, Ubeyd el-Muktib → Şa'bi → Enes tarikiyle rivayet etmiş, senedde Fudayl b. Amr'ı zikretmemiştir. Onu Umâre b. el-Ka'ka', Şa'bi → Hz. Peygamber şeklinde nakletmiş, Enes'i

Silsiletu'l-ahâdîsi's-sahiha, Riyad, 1995, IV, 425. Elbanî'nin bu hadisi sahih olarak değerlendirdiği vurgulanmalıdır.

¹²² Büyük bir muhaddis olan Abd b. Humeyd hakkında bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, XII, 235.

¹²³ Muhammed b. Eyyüb, sika ve sadûk bir ravidir. Bkz. İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut, 1952, VII, 198.

¹²⁴ Müslim, Cenne, 40.

¹²⁵ Ebu Bedr, sikadır (bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, II, 154), ancak Ebu Hâtim onu tenkid etmiştir. Bkz. *el-Cerh ve't-ta'dîl*, IV, 378.

¹²⁶ Müslim, Zühhd, 17.

zikretmemiştir. Bu isnadla bundan başka bir hadis bilinmemektedir. Şa'bî, Enes'den az bir şey nakletmiştir.

35.

Müslim'de A'meş → Ebû Sâlih → Ebû Hureyre tarikiyle Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu tespit ettim:

“Bir kimse bir mü'minden dünya sıkıntılarında bir sıkıntı giderirse, Allah ondan ahiret sıkıntılarında bir sıkıntı giderir...”¹²⁷

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bu hadisi A'meş → Ebû Sâlih tarikiyle bir çok ravi nakletmiş, Ebû Üsâme dışında hiç kimse tahdîs siğasını zikretmemiştir. Zira Ebû Üsâme “A'meş kâle haddesenâ Ebû Sâlih” demiştir.

Hadisi Esbât b. Muhammed, “A'meş (an) bazı ashabı (an) Ebû Sâlih (an) Ebû Hureyre” tarikiyle nakletmiştir.

A'meş, tedlîs sahibidir. Bazen sika olmayan kimselerden hadis naklederdi.¹²⁸

36.

Müslim'de Saîd b. Âmir → Cüveyriye b. Esmâ → Nâfi' → İbn Ömer tarikiyle Hz. Ömer'in şöyle dediğini tespit ettim:

“Üç konuda Rabb'ime muvafakat ettim...”¹²⁹

Ebu'l-Fadl şöyle dedi: Bu hadisin bir illetini tespit ettim. Bana Muhammed b. İshâk b. İbrahim es-Serrâc, Muhammed b. İdris → Muhammed b. Ömer b. Ali → Saîd b. Âmir → Cüveyriye → Bir adam Nâfi' tarikiyle Hz. Ömer'in “üç konuda Rabb'ime muvafakat ettim...” dediğini nakletmiştir. İsnadında İbn Ömer zikredilmemiş, ayrıca Cüveyriye ve Nâfi' arasına ismi belli olmayan biri sokulmuştur.

¹²⁷ Müslim, Zikir, 39.

¹²⁸ Süleyman b. Mihrân el-A'meş hakkında bkz. İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 111-112.

¹²⁹ Müslim, Fadâilu's-sahâbe, 24.

KAYNAKÇA

- Abdullah b. Muhammed b. Hasan Demku, *Merviyâtu'l-İmam ez-Zühri el-Muallal fi Kitâbi'l-İlel li'd-Dârekutnî*, Riyad, 1999.
- Abdulcabbar Said, "Menheciyyetu't-teâmul ma'a's-sünneti'n-nebeviyye", *İslamiyyetu'l-ma'rife* (2002) V: 18, s. 73-75.
- Ahmed Muhammed Şakir, *el-Bâisu'l-hasîs şerhu İhtisâri ulûmi'l-hadîs*, Kahire, 1979.
- Beyhakî, *Şuabu'l-imân*, (thk. M. Es-Said b. Besyuni Zağlul), Beyrut, 1990.
- ....., *es-Sünenü'l-kübrâ*, Beyrut, 1992.
- Buharî, *et-Târihu'l-kebîr*, Beyrut, ts.
- Dârekutnî, *el-İlzâmât ve't-tetebbu'*, (thk. Ebu Abdurrahman Mukbil b. Hadî el-Vadiî), Beyrut, 1985.
- Ebu Avâne, *Müsned*, Beyrut, ts.
- Ebu Ya'lâ el-Halîli, *el-İrşâd fi ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, (thk. Amir Ahmed Haydar), Beyrut, 1993.
- Elbanî, *Silsiletu'l-ahâdisi's-sahîha*, Riyad, 1995.
- Hâkim en-Neysabûrî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadîs*, Beyrut, 1997.
- Hatib el-Bağdadî, *Muvazzih evhâmi'l-cem' ve't-tefrik*, Haydarabad, 1959.
- İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut, 1952.
- İbn Abdalberr, *el-İstiâb fi ma'rifeti'l-ashâb*, Beyrut, 1992.
- İbnu'l-Esîr, *Üsdu'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, Beyrut, 1989.
- İbn Hacer, *en-Nuketü'z-zurâf ale'l-etrâf*, [Mizzî'nin *Tuhfetu'l-eşrâfı* ile birlikte], (thk. Zuheyr eş-Şaviş), Beyrut, 1983.
- ....., *Tağlîku't-ta'lik*, (thk. Said Abdurrahman Musa), Beyrut, 1985.
- ....., *Tehzîbu't-Tehzîb*, thk. Adil Mürşid, vd. Beyrut, 1996.
- ....., *Telhîsu'l-habîr fi tahrîci ahâdisi'r-Râfîi'l-kebîr*, Medine, 1384.
- İbn Hibbân, *Kitâbu's-sikât*, Haydarabad, 1983.
- İbn Huzeyme, *Sahîh*, (thk. M. Mustafa el-A'zamî), Beyrut, 1992.
- İbnu'l-Kattân, *Kitâbu beyâni'l-vehem ve'l-ihâm*, (thk. Hüseyin Ayit Said), Riyad, 1998.
- İbn Mende, *Kitâbu'l-imân*, (thk. Ali b. Muhammed el-Fakihî), Beyrut, 1987.

- İbn Receb el-Hanbelî *Câmiu'l-ulûm ve'l-hikem*, (thk. Şuayb el-Arnâvud), Beyrut, 1993.
- ....., *Şerhu İleli't-Tirmizî*, (thk. Nurettin İtr), Dimeşk, 1978.
- İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Beyrut, ts.
- İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-hadîs*, (thk. Aîşe Abdurrahman), Kahire, ts.
- İbnu't-Türkmanî, *el-Cevheru'n-nakiyy*, [*es-Sünenü'l-kübrâ* ile birlikte], I, 173.
- İbrahim b. es-Siddîk, *İlmu ileli'l-hadîs*, Fas, 1995.
- İzmirli İsmail Hakkı, *Hadîs Tarihi*, (neşr. İbrahim Hatiboğlu), İstanbul, 2002.
- Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, Beyrut, ts.
- Kettanî, *er-Risâletü'l-müstatrefe*, İstanbul, 1986.
- Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, (thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), Beyrut, 1992.
- Mücteba Uğur, *Hadîs İlimleri Edebiyatı*, Ankara, 1996.
- Nevevî, *el-Minhâc*, (thk. Halil Me'mun Şiha), Beyrut, 1996.
- Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, (ed. Hellmut Ritter), Wesbaden, 1962.
- Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, (thk. Ahmed Ömer Haşim), Beyrut, 1993.
- Talat Koçyiğit, *Hadîs Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992.
- Tirmizî, *Sünen*, İstanbul, 1992, I, 172.
- Zehebî, *Tezkiretu'l-huffâz*, Beyrut, ts.
- ....., *Mizânu'l-i'tidâl*, (thk. Ali Muhammed Muavvad), Beyrut, 1995.
- ....., *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*, (thk. Şuayb el-Arnâvud), Beyrut, 1990.
- Zeylâî, *Nasbu'r-râye*, Beyrut, 1973.
- Yahya b. Maîn, *et-Târih*, (thk. Abdullah Ahmed Hasan), Beyrut, ts.